

Paradigmamuutus klassikaliselt Euroopa põhiseadusõiguselt autonoomsesse Euroopa Liidu valitsemiskorda ('*governance*')? Miks rahvuslikud põhiseaduskorrad peaks siiski alles jääma

Ettekande põhiteematika ja valik punkte paneeldiskussiooniks (seisuga 30.
september 2022)

NB! Kuna ettekandeks on ette nähtud 10 minutit, siis saab tuua välja vaid piiratud arvu põhipunkte. Allpool on pikem **valik** paradigmapuhetusega seotud küsimusteringist, mida ettekandele järgnevas diskussioonis paneeli liikmete ja auditooriumiga võiks huvi korral lähemalt edasi arutada.

Ettekanne põhineb suuremastaabilisele võrdlevale uurimisprojektil 'The Role and Future of National Constitutions in European and Global Governance', mida rahastas 1.2 miljoni EUR suuruse grandiga Euroopa Teadusnõukogu (European Research Council, ERC, 2012-2018). Selle projekti raames AA toimetab kogumiku *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law* (toimatajad A. Albi and S. Bardutzky; Asser Press and Springer, 2019, vabalt kättesaadav <https://www.springer.com/us/book/9789462652729>), mis sisaldab juhtivate konstitutsiooniõigusteadlaste süvaanalüüsiga raporteid 28 EL liikmesriigi ning Šveitsi kohta. Raportite põhjal on AA-l valmimisel ulatuslik võrdlev monograafia *A Comparative Study on National Constitutions in EU Governance* (Asser Press/Springer, eeldatav ilmumisaeg 2023), mis on esimene uurimus, kus dokumenteeritakse süstemaatiliselt võrdlevat Euroopa materiaalkonstitutsiooniõigust, ja kuidas see on muutunud autonoomse EL õiguse kaudu (vt. allpool seksioon 'Täiendavad taustamaterjalid').

Ettekande põhiteematika on detailsemalt ning viidetega erialakirjandusele käsitletud *Juridica International* artiklis

- A. Albi, 'A Paradigm Shift in the Role of Courts? Disappearance of Judicial Review through Mutual Trust and other Neofunctionalist Tenets of EU Law' (2022) 31 *Juridica International* (University of Tartu English language annual law review), pp 3-47
 - Vabalt kättesaadav SSRN andmebaasis <http://ssrn.com/author=1246144>
 - Ilmumisel Tartu Ülikooli ajakirjas *Juridica International*, <https://www.juridicainternational.eu/>

Õigusteadlaste tähelepanekud põhiseaduste ajastu loojangu ja ülemineku kohta teistsugusele põhiseaduskorrale või 'governance' paradigmasse

Näiteid õigusteadlastelt, kes on murelikult täheldanud, et on toimumas rahvuslike põhiseaduste aegumine ja paradigmuuutus:

- Konstitutsiooniõiguse ja *Rechtsstaat*-õigusriigi mudel on asendumas 'governance' paradigmasse (eraldi Alexander Somek; Agustin Menendes; Joana Mendes). Alexander Somek – '[t]he brave new world of exigencies'.
 - 'Sellise konstitutsionalismi, mida me tunneme, lõpp' (Kuo).
 - Põhiseadused on määratud aegumisele ('destined to be obsolete') praegusel ajastul, mis ei ole enam põhiseaduste ajajärk' (Simoncini).
 - Konstitutsionalismi loojang? (Martin Loughlin and Petra Dobner).
 - Konstitutsionalismi erosioon/nõrk ('thin') konstitutsionalism (Dieter Grimm).
 - De-konstitutsionaliseerumine rahvuslikul tasandil/ rahvuslike põhiseaduste sisulise tühinemise ('hollowing out') protsess (Anne Peters).
 - Liikumine õhukese, nõrga, protseduurilise versiooni suunas õiguspärasuse kontrollis ja demokraatlikus osaluses (Carol Harlow; Susana Galera).
- Vt. lähemalt teine osa kaheosases artiklis Anneli Albi, 'Erosion of Constitutional Rights in EU Law: A Call for "Substantive Co-operative Constitutionalism"', Part 1: (2015) 9(2) Vienna Journal of International Constitutional Law pp 151-185. Part 2: (2015) 9(3) Vienna Journal of International Constitutional Law pp 291-343.

EV põhiseaduse siduvate normide 'pragmatiseerimine' EL integratsiooni kaudu, põhiseaduslikkuse järelevalve deaktiveerimine laialdastes EL õigusega seotud valdkondades, ning klassikalise sotsiaalse ja demokraatliku õigusriigi põhimõtete järk-järguline hääbumine. Detailsemalt käsitletud

- Kalmo H., Albi, A. 'Estonia: From Rules to Pragmatism', in Griller S., Papadopoulou L. and Puff R. (eds.) *National Constitutions and EU Integration* (Hart Bloomsbury, 2022), <https://www.bloomsbury.com/uk/national-constitutions-and-eu-integration-9781509906765/>.
 - Eesti peatükk on vabalt kättesaadaval <http://ssrn.com/author=1246144>
 - Vt. ka Itaalia siduva põhiseaduse 'paindlikustamine' ('flexibilisation') EL õiguse kaudu (Simoncini)

NB! Valdav osa EL õiguse juriste (v.a. konstitutsioonilise pluralismi teooria) näevad ülaltoodut kui loomulikku protsessi, kuna neofunktsionalismis (vt. allpool) seostuvad rahvuslikud põhiseadused peamiselt suveräänsuse, rahvusliku põhiseadusidentiteedi ja idiosünkraatilise eripära kaitsega ning euroskeptitsismi, populismi, natsionalismi, irratsionaalsuse ja emotsionaalsusega. AA jt õigusteadlased, kes tegelevad klassikalise põhiseadusõigusega: põhiseaduste marginaliseerumine on murettekitav areng, kuna selle kaudu on surve alla sattunud **avaliku võimu teostamise süsteem**, kus võimu teostamist kujundavad ja piiravad põhiõiguste kaitse, *Rechtsstaat*-traditsiooni arusaam õigusriigist, demokraatia, sotsiaaliik, kohtulik kontroll, põhiseaduslikkuse järelevalve, jms.

Kuhni paradigmu muutus – kaks laiemat paralleeldiskursust, mis on üksteisest n.-ö. mööda rääkinud

Lühiselgitus toimumisel oleva Kuhni paradigmu muutuse kohta klassikaliselt Euroopa põhiseadusõigusest autonoomsesse EL *governance* süsteemi. Lühikäsitluse võimu teostamise uuest alusideestikust, nt. funktsionalism, neofunktsionalism, globaalsed *governance* teooriad, turuintegratsioon, neoliberaalne majandusideoloogia jt. teooriad, ja nende kesksete võtmesõnade erinevus klassikalisest Euroopa põhiseadusõigusest. Nt. EL õiguse võtmesõnad otsekohaldatavus, ühetaoline kohaldamine, tõhusus, autonoomia, teleoloogiline tõlgendamine, kohtute vastastikune usaldus. Avaliku võimu teostamise kandvad kontseptsioonid neofunktsionalismi ideestikust – ‘Spillover’, ‘Never let a Good Crisis Go to Waste’, ‘Integration through Law’; rahvuslikul tasandil tõstatatud probleemkohti nähakse valdavalt kui ‘takistusi integratsioonile (‘obstacles to integration’).

Paralleeldiskursused kahe laiema epistemoloogilise kogukonna vahel, kes on sageli üksteisest n.-ö. mööda rääkinud – ühelt poolt rahvusliku ja võrdleva õiguse juristide epistemoloogiline kogukond, teiselt poolt EL õiguse juristide epistemoloogiline kogukond. Lisaks struktuursed probleemid ja nn. ‘disconnect’ kahe diskursuse vahel (vt. allpool).

Siin ja allpool toodud temaatikat on detailsemalt ning viidetega erialakirjandusele käsitletud ülalmainitud AA *Juridica International* artiklis ‘A Paradigm Shift in the Role of Courts?’ (vabalt kättesaadav).

Lühinäiteid paradigmu muutusega toimumisel olevatest laiematest, struktuurse loomuga muutustest

- Rahvuslike põhiseaduste mittekohaldamise kaudu on toimumas panoraamne muutus klassikalise kontinentaal-Euroopa põhiseadusõiguse hääbumise suunas? Seni on valitsenud eeldus, et konfliktide puhul EL õigusega on algpõhjus ühe või teise liikmesriigi idiosünkraatilises rahvuslikus põhiseadusidentiteedis. Olles aga teemat ülaltoodud publikatsioonides panoraamselt uurinud, ilmnes, et konflikt on sageli laiemalt klassikalise võrdleva kontinentaal-Euroopa õiguse aluspõhimõtete ja autonoomse EL õiguse alusideestiku vahel.
- Üks õiguskord või 27 õiguskorda? Mida Eesti juristid arvavad R.D. Kelemen’i ja L. Pechi mõjukast artiklist, kus leitakse, et õigusteadlased, kes töötasid välja ja toetavad konstitutsioonilise pluralismi teooria(t), on nüüd süüdi selles, et Poola ja Ungari saavad toetuda oma illiberaalsete rezhiimide kaitsmiseks konstitutsioonilise pluralismile ja rahvusliku põhiseadusidentiteedi kontseptsioonile, ning et seetõttu on konstitutsiooniline pluralism ‘iseenesest ohtlik’ ning tuleks üldse ära kaotada?
 - (Vt. R. D. Kelemen, L. Pech, ‘The Uses and Abuses of Constitutional Pluralism: Undermining the Rule of Law in the Name of Constitutional Identity in Hungary and Poland’ (2019) 21 *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, pp 61, 74.)
- Suund autonoomsele, self-referentsiaalsele EL õigusele ja uuele transnatsionaalsele õigusteadvusele ja õiguskeelele, mis on lahutatud liikmesriikide õiguskordadest, ajaloost, kultuurist, õiguskeelest jms. (vt. kriitiliselt nt. Simone Glanert, Anne-Lise Kjaer, Pierre Legrand). Kas ajalugu saab siiski õigusest n.-ö. välja kirjutada? Vt. ka Prof. Tannbergi ettekanne 2018.a. õigusteadlaste päeval, kus selgitati, et NL õiguskorra üheks eesmärgiks oli võidelda natsionalismi vastu õiguses ja õigusteaduses, ning viia õigus ja õiguskõnne üle liidu tasandile, sh. rakendades ideoloogilist suukorvistamist.

- Alusvisioon inimkonna progressi saavutamisest rahvusriigi ajalukku jätmise ja rahvuslike õiguskordade erinevuste kaotamise kaudu? Vt kriitiliselt nt. Signe Rehling Larsen (Oxfordi Ülikool), kes leiab, et Taani, Suurbritannia ja Kesk- ja Ida-Euroopa kogemuses ei peeta rahvast ega rahvusriiki probleemiks, artiklis ‘Varieties of Constitutionalism in the European Union’ (2021) 84(3) *Modern Law Review*.
- Õigusteadlaste mured erinevate siseriiklike institutsioonide marginaliseerumise kohta, nt. parlamendid, põhiseaduskohtud.
- Muutused kohtute rollis põhiõiguste kaitselt usalduse, tõhususe, täidesaatmise, turuväärtuste kaitse ja integratsiooni edendamise suunas. Vastastikkuse usalduse nõude süsteemse problemaatilisuse suhtes kohtutele vt. Birgit Aasa EUI doktoritöö (lühikäsitluse üldmainitud *Juridica International* artiklis).

Lühinäiteid muutustest kontinentaal-Euroopa materiaalses põhiseadusõiguses

- Varasemad Eesti õigusteadlaste päevade paneelid muutuste kohta kriminaalõiguses, nt. et EL on viinud prioriteedid põhiõiguste kaitse asemel tõhususele, laialdasemale kriminaliseerimisele, ja nn. ‘krimiministratiivõiguse’ tsoonile (nt. Anneli Soo, Markus Kärner, Kaie Rosin) jt. ettekanded ja publikatsioonid); AA ettekanded ja artiklid EL vahistamismääruse kohta.
 - Eriti kriminaalõiguse teemal on palju Euroopa õigusteadlaste murelikke ühismanifestosid, et kriminaalõiguses on ära kadumas valgustusajast pärinevad põhiõiguste kaitse garantiid, ja et uute valdkondade harmoniseerimine EL poolt kriminaalõiguses ei peaks olema n.-ö. eesmärgiks iseeneses (vt manifestode ülevaade ja ‘Integration through Law’ doktriini kohta *Juridica International* artiklis).
- Sotsiaalriigi asendamine turuväärtustega; paljude sotsiaalteadlaste mure ‘autoritaarse neoliberalismi’ kinnistamise suhtes EL õiguskorra kaudu (vt. ülalmainitud *Juridica International* artikkel). Näited:
 - ESM kohtuasi Eestis ja teistes liikmesriikides; ülisuurte finantskohustuste normaliseerimine.
 - Avalike teenuste, sh. energia privatiseerimine EL, IMF-i ja OECD surve ja praegune elamiskulude kriis.
- Olulised muutused klassikaliste põhiõiguste kaitses (nt. nende põhiõiguste hääbumine, mis on vaid põhiseadustes ja mitte EL hartas; kaitse taseme ja alusloogika muutumine); miks EL Põhiõiguste Harta ei lahenda probleemi.
 - Vt. ka kaheosaline artikkel Anneli Albi, ‘Erosion of Constitutional Rights in EU Law: A Call for “Substantive Co-operative Constitutionalism”’, Part 1: (2015) 9(2) *Vienna Journal of International Constitutional Law* pp 151-185. Part 2: (2015) 9(3) *Vienna Journal of International Constitutional Law* pp 291-343.
- Proportsionaalsuse põhimõtte ‘radikaalne’ ümbertõlgendamine (Agustin Menendez), samuti teiste õiguse üldpõhimõtete oluline muutumine (vt. nt. Eve Finki doktoritöö õiguspärase ootuse printsiibi kohta).
- Erinev arusaam rule of law/õigusriigi põhimõtete kohta.
- Üksikisiku kohtlemine – turuosaline (*homo economicus*) või inimväärikus? Neeme Lauritsa kohtuasi kui emblemaatiline paradigmamuutuse näide praktikas – EL vahistamismääruse alusel repressiivne vabaduse võtmine ja automaatne väljaandmine kohtuliku kontrollita, kuigi isikul olid tugevad tõendid oma süütuse tõestamiseks.
- Õiguskord ja selle eesmärgid on üldisemalt muutunud vähem arusaadavaks ja ettenähtavaks. On kadumas põhjuse-tagajärje seose dimensioon ning pikemaajalise tulevikuvisioniga, süsteemset terviklikud lahendused ühiskonna probleemidele.

- Kuna EL õiguskorda on ehitatud järk-järgult USA föderaalkorra mudeli järgi, on lisaks kontinentaal-Euroopa materiaalõigus järk-järgult asendumas USA ja anglo-ameerika õigusmõtlemise ja materiaalpõhiseadusõigusega. Nt. kohtute teistsugune roll, kasuistilik pretsedendiõigus, kriminaalõiguse 'karmus' ja repressiivsus, elementaarsete sotsiaalsete garantiide puudulikkus võrreldes kontinentaal-Euroopaga, jt.
- Üldisemalt toimub uut tüüpi õiguse kivistumine (*ossification*), kuna EL tasandil on norme väga raske muuta. Lähemat tähelepanu vajaks Euroopa Komisjoni täitemenetlused (*enforcement proceedings*) ja trahvid, mis lämmatavad siseriiklikku demokraatlikku diskussiooni, sh. oluliste põhiõiguste kaitse suhtes. Üks projekti rahvuslikes raportites käsitletud näide on Euroopa Liidu Kohtu määratud 3 miljoni EUR suurune trahv Rootsile, kus EL andmete säilitamise direktiivi ülevõtmine oli hilineanud avalike protestide tõttu, kus avaldati muret massilise jälgimise sisseviimise suhtes, ja trahviähvardus Saksamaale, kus hilinemise põhjustas samasid probleeme käsitlev Saksa Põhiseaduskohtu otsus. Teised liikmesriigid seetõttu otsustasid kiiruga direktiivi üle võtta ning see on toonud kaasa kaugeleulatuvate tagajärgedega muudatused vaatamata sellele, et Euroopa Liidu kohus direktiivi lõpuks mitu aastat hiljem tühistas.

Miks paradigmapuu muutust ei ole seni käsitletud – struktuursed probleemid EL õigus- ja teadusdiskursuses

- Praktilised probleemid, nt. keeleoskus, distants, väikeriikide puhul lisaks spetsialistide piiratud arv.
- Siseriiklike ja EL diskursuste lahusus ja vähene sisuline diskussioon (nn. 'disconnect' – Thym; Leino ja Salminen).
- Pärast Brexitit on rohkem tähelepanu leidnud see, et kriitilisi ja dissonantseid uurimistöid ei avaldata juhtivates ajakirjades ning neile on raske saada EL rahastust. Professorid Ian Manners ja Richard Whitman on statistilise analüüsi põhjal maininud dissonantsete ja liikmesriikide võrdleva perspektiiviga häälte 'vaigistamist' ja 'väljajätmist' EL politoloogia valdkonna juhtivates ajakirjades.
- Muud uurimused EL õiguse epistemoloogia kohta: Euroopa Komisjoni rahastus õigusteasjakirjadele ja ülikoolide uurimiskeskustele suunitlusega orienteerida õigus ja õigusteasutus ümber võrdleva õiguse uurimiselt autonoomse, self-referentsiaalse EL õiguse uurimiseks (Vauchez); EL narratiivid (Bouza Garcia), EL uurimisgrandid ja muu rahastus, 'network governance', jms.
- Kauaaegne laialdane ja üliterav kriitika põhiseaduskohtute suhtes, kes on teinud mistahes reservatsioone EL õiguse suhtes.
- EL õigusdiskursuse ja õiguskorra kujundamisel on juuraõppejõududel olnud traditsiooniliselt oluline roll. AA kogemusel Lääne-Euroopas reeglina ei teata, et Eestis on kõrge kvaliteediga, Saksa *Rechtsstaat* mudelile põhinev põhiseaduskord, kus Riigikohus on põhiõigustele ja õigusriigi printsiipidele praktikas taganud kõrgel tasemel kaitse. Eestis on palju väga tugeva ja laialdase võrdleva, EL ja rahvusvahelise õiguse ekspertiisiga ja hea keelteoskusega õigusteadlasi, aga kahjuks nende talent on killustatud, kuna töökohad on sageli väljaspool ülikooli – vt ka Õigushariduse tuleviku konverentsi küsimusi puuduliku rahastuse kohta. Kuni riik küsimust ei lahenda, kas erasektor ei saaks n.-ö. jõude koondada ja aidata kaasa Eesti õigusteasutuse traditsiooni säilitamisele, edasiarendamisele ja tõsisemale kaasaraäkimisele EL õiguskorra kujundamisel?
- Vt. ka varasem diskussioon Eesti õigushariduse konverentsil Bologna protsessi kohta – üks seni tähelepanu mitte leidnud tulemus on, et bakalaureuse programmi lühendamise neljalt aastalt kolmele on üheks faktoriks, mille tulemusena noorema põlvkonna juristidel on hääbuv arusaam siseriikliku õiguse süsteemist kui tervikust, ja seeläbi ka

klassikalistest Euroopa põhiseadusõiguse väärtustest; üha enam opereeritakse funktsionalismi ja neofunktsionalismi õigusmõtlemise ja terminoloogiaga.

Ettepanekud

- Kas avaliku võimu teostamise süsteemi tuleviku üle saavad siiski otsustada EL tulevikudebati (juhulikult valitud) kodanike paneelid, arvestades ülaltoodud struktuurseid probleeme, ja et liikmesriikide juristkondade ja EL juristkondade vahel ei ole toimunud sisulist arutelu fundamentaalsete muutuste üle?
- Kas Eesti ja teiste liikmesriikide institutsioonid ja juristide erialaühendused võiks kaaluda sisulise, konstruktiivse üle-Euroopalise debati algatamist ja pakkuda välja omapoolseid visioone, kuidas säilitada mõttekas roll rahvuslikele põhiseaduskordadele? Mõned näited alternatiivsete EL tulevikuvisionide kohta õigusteadlastelt on toodud AA *Juridica International* artikli lõpus.
- AA arvates peaks liikmesriikide õiguskorrad ja klassikaline Euroopa põhiseadusõiguse traditsioon jääma valdavaks paradigmaks, eriti väljaspool siseturuga seotud valdkondi.
- Liikmesriikide koostöös tuleks luua rahastusvõimalused klassikalise võrdleva Euroopa põhiseadusõiguse orientatsiooniga õigusajakirja(de) asutamiseks, konverentside ja muude üle-Euroopaliste aruteluforumite võimaldamiseks, teadusgrantideks, juhtivate võrdleva Euroopa õiguse uurimiskeskuste loomiseks, jms.
- Kuigi Ukraina sõda näitab selgelt vajadust tugevdada Euroopa Liitu kui juhtivat globaalset aktorit, peaks seda saama siiski teha viisil, kus rahvuslikud põhiseaduskorrad jäävad alles.
- Lisaks Brexit, äärmusparteide valimine üle Euroopa jms. EL võimu tsentraliseerimise suhtes protesti väljendavad arengud on vähendanud üldisemat stabiilsust Euroopas. Äärmusparteide üha laienev tõus valitsustesse võib ka seada surve alla Lääne demokraatliku konstitutsionalismi säilimise tulevikus.
- EV põhiseaduse suhtes – kas pragmatiseerimine ja põhiseaduslikkuse järelevalve deaktiveerimine laialdastes EL õigusega seotud valdkondades peakski jääma n.-ö. uueks normaalsuseks, või tuleks püüda liikuda varem kehtinud põhiseaduskorra ja siduvate põhiseadusnormide taastamise suunas? Viimast ei saa ilmselt Eesti teha üksi, vaid on vaja laiemat diskussiooni teiste liikmesriikide juristkondadega, kus jagatakse samu muresid.
- Laiemas plaanis oleks vaja diskussiooni, kuidas liikuda rohkem inimesekeskse (ja kliimasõbraliku) konstitutsionalismi paradigma suunas, mille üheks eelduseks on tugev, Põhjamaade mudelile põhinev sotsiaalriik.

Täiendavad taustamaterjalid

UTTV kanali veebilehel on saadaval 2018.a. õigusteadlaste päevade ettekanne, kus AA andis ülevaate Euroopa Teadusnõukogu viieaastasest suuremastaabilisest grandiprojektist 'Rahvuslike põhiseaduste roll Euroopa ja globaalses valitsemises'. Ettekandes anti muuhulgas ülevaade liikmesriikide põhiseaduste klassifikatsioonist Euroopas kolme suuremasse gruppi:

- Post-totalitaarsed ja post-autoriitaarsed põhiseaduskultuurid (Saksamaa, Itaalia, Hispaania, Portugal, Kreeka ja Kesk-Ida Euroopa, sh. enne 2010 Ungari ja enne 2015 Poola);
- Traditsioonilised juriidilise loomuga põhiseadused (nt. Prantsusmaa, Belgia, Iirimaa)
- Poliitilise või ajaloolise loomuga põhiseaduskultuurid (nt. Suurbritannia kirjutamata põhiseadus, Holland, Luksemburg, Põhjamaad).

Põhipublikatsioonid grandiprojekti raames:

- Albi A. and Bardutzky S. (eds), *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law. National Reports*. Volumes I and II (TMC Asser Press&Springer, 2019)
 - 29 rahvuslikku raportit (EL liikmesriigid ja Shveits) juhtivatelt konstitutsiooniõigusteadlastelt
 - Vabalt kättesaadaval (Creative Commons International Licence 4.0) <https://www.springer.com/us/book/9789462652729>
 - Eesti raport: Madis Ernits, Carri Ginter, Saale Laos, Marje Allikmets, Paloma Krõõt Tupay, René Värk and Andra Laurand, 'The Constitution of Estonia: The Unexpected Challenges of Unlimited Primacy of EU Law'
 - Tõlge eesti keeles avaldamisel Riigiõiguse Aastaraamatus; vt. ka Katre Luhamaa raamatuarvustus Riigiõiguse Aastaraamatus.
 - Peatükke kokku alla laaditud ca 400,0000 korda (september 2022)
- Albi A. *A Comparative Study on National Constitutions in EU Governance* (TMC Asser Press&Springer, eeldatav ilmumisaeg 2023)
 - Võrdlev uurimus, eriti klassikalise Euroopa materiaalõiguse kohta
 - Põhiseisukohad on lühidalt kokku võetud sissejuhatuses *National Constitutions* kogumikule: A Albi and S Bardutzky, 'Revisiting the Role and Future of National Constitutions in European and Global Governance: Introduction to the Research Project', in A Albi and S Bardutzky (eds), *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law – National Reports* (The Hague, TMC Asser Press, 2019, vabalt kättesaadaval <https://www.springer.com/us/book/9789462652729>).
- Lisamonograafiad paradigmuuutuse kohta ja põhiseaduste rollist globaalses valitsemises (*global governance*)
- Lähem info ERC grandiprojekti kohta: <https://research.kent.ac.uk/roc/>

Neoliberaalse majanduspoliitika kohta, sh. IMF-i nn. shokiteraapia kohta Ida-Euroopa riikidele, vt. huvi korral AA ülevaated Prof. Joseph Stiglitzi raamatute kohta

- Anneli Albi, 'Stiglitz: Vaja on uut majandusmudelit ja finantssüsteemi' Sirp (20 oktoober 2011) <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/stiglitz-vaja-on-uut-majandusmudelit-ja-finantssüsteemi/>
 - Arvestades Ukraina sõda, vajaks lähemat tähelepanu Stiglitz peatükk 'Who Lost Russia' ('Kes kaotas Venemaa') Stiglitz raamatus *Globalization and its Discontents* (London: Penguin 2002). Stiglitz leiab, et IMF-i peale surutud kiire erastamine jt. neoliberalised poliitikad põhjustasid suure ebavõrdsuse, oligarhide esilekerkimise, vaesuse jt. struktuurilised probleemid, ning ei viinud tugeva keskklassi tekkele, mis hoiaks alal demokraatiat ja tugevat tsiviilühiskonda.

AA muud publikatsioonid: <https://www.kent.ac.uk/law/people/488/albi-anneli>